

NAŠE ŘEČ 4

ROČNÍK 86

ZÁŘÍ 2003

Vydává Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky. – Vedoucí redaktorka: dr. Ludmila Uhlířová, CSc.; výkonná redaktorka: dr. Ivana Svobodová; členové redakční rady: dr. Jan Balhar, CSc., prof. dr. Radoslava Kvapilová Brabcová, CSc., dr. Zdeňka Hladká, Dr., dr. Jaroslava Hlavsová, CSc., dr. Milada Homolková, prof. dr. Milan Jelínek, CSc., prof. dr. Jiří Kraus, DrSc., dr. Jana Matušíšová, CSc., dr. Běla Poštoľková, CSc.

Redakce: Letenská ul. č. 4, 118 51 Praha 1 – Malá Strana, telefon 257533782. Vydavatelská spolupráce: Marcela Hladíková, tiskne: Bartůněk, Kettnerova 10, Praha 5.

Jazykové dotazy, příspěvky a recenzní výtisky zasílejte na adresu redakce (Letenská ul. č. 4, Praha 1 – Malá Strana, PSČ 118 51).

OBSAH

Články

- R. Adam, „Bezkopcový úval známý svými hicy předlohou skici mistra Kopanici.“ Je c měkké, nebo obojetné? 169
- S. Čmejková, Osudy zvrátneho posesivního zájmena *svůj* 181
- M. Pravdová, Infotainment, politainment, edutainment aneb K jazyku masových médií 206
- Posudky a zprávy
- J. Sekaninová, Sborník ze 4. „šlapanického“ sympozia bohemistů 218
- Drobnosti
- M. Ireinová, *Dálník* neboli *ekomobil* 222
- A. Černá, *Nápěchy* 223
- Z dopisů jazykové poradně 224

ROBERT ADAM

„Bezkopcový úval známý svými hicy předlohou skici mistra Kopanici.“ Je c měkké, nebo obojetné?

Tématem tohoto článku¹ je psaní *i/y*, *í/ý* po *c* v koncovkách jmen v češtině. Jde tedy o téma pravopisně-tvaroslovné.

Ve slovních tvarech skloňovaných podle měkkých vzorů se píše vždy *i*, například *chlapci*, *o chlapcích*, *na kopci*, *na kopcích*, *holubici*, *holubicích*, *holubicím*, *věci*, *vejci*, *vejcích*, *vejším*, *spící*, *spícího*, *spícím*, *spícím*, *spících*, *spícími* apod. Složitější je situace tam, kde se */i/*, */í/* po *c* na rozhraní tvarotvorného základu a formantu objeví ve tvaru, který je skloňován podle vzoru tvrdého. (Pojmů „tvarotvorný formant“ a „koncovka“ budeme v tomto článku užívat jako synonymních.)

Kde se základ končící na *c* stýká s formantem tvrdé deklinace začínajícím na */i/*, */í/*?

1. Typ *bezkopcový* – N, I sg m. živ., N, A, I sg m. neživ., I sg n., G, D, L, I pl všech rodů tvrdé adjektivní deklinace. (Potíže u těchto slov nejsou s N, V pl m. živ., kde mají tvrdá adjektiva koncovku měkkou.) Fr. Kopečný² opakovaně uváděl jako příklady spojení *bezkopcový kraj* a *bezkoncový pás*. B. Havránek³ mu odpověděl, že tyto výrazy „v jazyce spisovném ani lidovém neexistují“. A. Stích⁴ k nim přidal spojení, které existuje v zoologické nomenklatuře, *bezpalcá opice* (*c* a *y* se tam ocitají vedle sebe v G, D, L, I pl). Představit si můžeme dále třeba *bezlímcý/dvoulímcý/velkolímcý kabát* apod.

2. Typ *hicy* – N, A, I pl neživotných maskulin, vzor „hrad“. České jazykové slovníky⁵ uvádějí přinejmenším 28 takových slov (*canc*, *cic*, *drc*, *filc*, *flanc*, *frc*, *glanc*, *hec*, *hic*, *kec*, *kibuc*, *kloc*, *nic*, *pac*, *pajc/pác*, *pokec*, *puc*, *punc*, *rajc*, *sic*, *soc*, *sulc*, *šmrnc*, *šprajc*, *špric*, *štuc*, *tác*, *truc*). Dále sem patří slova, která ve slovnících z různých důvodů uvedena nejsou, a to *cuc* (na kládě), brněnský *hantec*, vlastní jména, např. *Haarec* nebo brněnský *Oltec*, a substantivizovaná citoslovce typu *drnc*

¹ Článek vychází z textu přednášky, která byla proslovena 12. března 2003 v Kruhu přátel českého jazyka.

² Např. F. Kopečný, *Druhé vydání České mluvnice*, SaS, 25, 1964, s. 136–139.

³ B. Havránek, redakční poznámka k článku cit. v pozn. 2.

⁴ Dokládá to např. Z. Starý, *Psací soustavy a český pravopis*, UK, Praha 1992, s. 130.

⁵ *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, Academia, Praha 1994 (dále jen SSČ); *Slovník spisovného jazyka českého*, Academia, Praha 1989 (dále jen SSIČ); *Akademický slovník cizích slov*, Academia, Praha 2001 (dále jen ASCS).

nebo *duc*. V korpusu SYN2000⁶ (dále jen „korpus“) lze najít i výrazy *kvuc*, *erzac*, *forkec* a okazionalismus *valibác*. Slovo *hospic*, které se v posledním desetiletí v české slovní zásobě obnovilo v novém významu, se i jinak než dřív skloňuje: už nejen podle „stroj“, nýbrž také podle „hrad“.⁷ V korpusu je u tohoto slova poměr počtu tvarů podle měkkého vzoru k počtu tvarů podle tvrdého vzoru 21 : 45. Tvary podle tvrdého vzoru mají v korpusu i *šlinc* a *haknkrajc*, u nichž slovníky předepisují skloňování měkké. V běžném úzu se tvary podle tvrdého vzoru objevují i u výrazu *líc*.⁸

3. Typ *s k i c i* – G sg, N, A pl feminin, vzor „žena“, podvzor „skica“ (různé mluvnické uvádějí jako reprezentativní různá jména, vedle „skica“ jsou to „Máňa“ nebo „gejša“). Vedle tohoto apelativa sem patří vesměs nespisovné a/nebo expresivní výrazy (příp. podoby) *bréca*, *míca*, *kloca*, *kapca* a dubletní *kapuca* (vedle *kapuce*, jde o paradigma zdvojené). A dále hypokoristika jako *Máca* (Marcela), *Lúca* (Lucie) a přezdívky ze zkomolených příjmení (setkali jsme se např. s tím, že dívce s příjmením Vávrová kamarádky říkaly *Vavřica*). V. Šmilauer⁹ k tomuto typu řadil i přejaté apelativum *straca*, ale to PČP 1993¹⁰ neuvádějí a ASCS ho píše původním italským pravopisem *strazza*. V běžném úzu se vyskytuje i počeštěné psaní přejatého slova *pizza*: *pica*.¹¹

4. Typ *K o p a n i c i* – G sg, A, I pl životných maskulin, vzor „předseda“, podvzor „paňáca“ (v některých mluvnicích „rikša“ nebo „Váňa“). Mimo apelativum *paňáca* tento typ zahrnuje hypokoristika jako *Venca*, *Vinca*, četná příjmení (*Vašica*, *Voznica* a mnohá jiná) a opět přezdívky vzniklé zkomolením příjmení. Korpus zachytil i slangový výraz *dóca*, který by mohl být i ženského rodu („docentka“) a mohl by být přiřazen i k typu předešlému.

5. Mohli bychom ještě vyčlenit typ *L a c i* – A, I pl životných maskulin, vzor „pán“, podvzor „Stýbło“ (jako reprezentativní slovo volíme toto jméno my, v mluvnicích je však právě ono uváděno mezi příklady nejčastěji). Vedle hypokoristika *Laco* sem mohou patřit ještě příjmení, jako např. *Fico*.

Jak je patrné z tohoto přehledu, některé uvedené tvary, ba i celé typy mají v českém tvarosloví okrajové postavení. I kdyby však byl některý typ omezen dokonce na jediný tvar jediného lexému, ještě k tomu vlastního jména, a dokonce v neoficiální, hypokoristické formě, v případě takové vyjadřovací potřeby musíme být

schopni příslušný tvar nejen vytvořit, ale i napsat. Jeho nízká frekvence není argumentem pro jeho tvaroslovné ani pravopisné ignorování.

Vedle specifikace problémových typů obsahuje název tohoto článku také otázku, na niž budeme hledat odpověď. Ono *c*, které je zmíněno v této otázce, se zpravidla označuje jako „souhláska pravopisně měkká“. Takové označení však směšuje pojmy z oblasti grafické a z oblasti zvukové. Na to upozornil už Z. Hlavsa:¹² „Výstižněji bychom tedy měli mluvit o tvrdých a měkkých písmenech.“ Předmětem našeho rozboru je tedy *c* jakožto souhláskové písmeno. Důkazem toho, že pro volbu *i/y* je důležité písmeno, budiž srovnání *skici* versus *pizy*. Na druhé straně ani tímto písmenem zapsaný foném nezůstává bez vlivu na pravopis, srov. *Salamanca* – G sg *Salamanky* i *Salamancy*, *pieca* – G sg *piecy*.¹³ Od klasifikace písmen podle měkkosti/tvrdosti (tedy od klasifikace pravopisné) je třeba odlišovat rozdělování fonémů na souhlásky tvaroslovně měkké/tvrdé (tedy klasifikaci tvaroslovnou). Tvaroslovná měkkost/tvrdost souhlásky se určuje podle toho, zda se slovo, jehož tvarotvorný základ je na tuto souhlásku zakončen, skloňuje podle tvrdého, nebo podle měkkého vzoru. Z tohoto hlediska je *c* zpravidla označováno jako souhláska tvaroslovně měkká, v určitých zvláštních případech (tj. právě v těch, které v tomto článku sledujeme) také tvrdá.

Jak se to píše?

Kodifikační příručkou pro český pravopis jsou PČP, a to ve verzi přijaté v roce 1993. Jak je tam tato problematika řešena, je-li vůbec řešena, je vidět na tom, jak jsme příslušné tvary zapsali v jejich přehledu. Kodifikace si však zaslouží pohled podrobnější.

V oddíle Označování hlásek písmeny¹⁴ se píše: „Po písmenech *ž, š, č, ř, j* a zpravidla i po *c*, která označují tzv. (pravopisně) měkké souhlásky, se píše *i (í)*.“ Na obecné rovině je tedy *c* považováno za souhláskové písmeno měkké, avšak výraz *zpravidla* napovídá, že se z tohoto pravidla činí výjimky, tudíž že po souhláskovém písmenu měkkém se může psát *y* tvrdé. (A je otázka, zda by se písmeno, po němž lze napsat *i* i *y*, nemělo *a u t o m a t i c k y*, bez potřeby dalšího zdůvodňování považovat za obojetné.)

1. O typu *bezkopcy* PČP 1993 mlčí. Na str. 14 však uvádějí, že „písmeno *y* se píše v koncokách přídavných jmen vzoru „mladý“ (...)“, samozřejmě s výjimkou N, V pl m. živ. Tady už není žádné omezující *zpravidla*, z čehož lze usoudit, že tato speciální zásada je silnější než obecná zásada měkkosti *c*, zmíněná výše. Máme proto za to, že nepřímou, implicitně PČP 1993 stanoví, že v typu *bezkopcy* se jakož-

¹² *Čeština – řeč a jazyk*. ISV, Praha 1996 (dále jen ČŘJ 1996), s. 31.

¹³ Za upozornění na výskyt tvaru *piecy* (a také tvaru *nicy*) v SSSJ děkuji prof. K. Kučerovi.

¹⁴ PČP 1993, s. 11.

⁶ *Český národní korpus – SYN2000*, Ústav českého národního korpusu FF UK, Praha 2000, <http://ucnk.ff.cuni.cz>.

⁷ Pokud je nám známo, jako první si toho všimla publikace *Nová slova v češtině. Slovník neologismů*, Academia, Praha 1998.

⁸ Za upozornění na tento výraz děkuji dr. M. Homolkové.

⁹ V. Š m i l a u e r, *Nauka o českém jazyku*, SPN, Praha 1972 (dále jen NoČJ), s. 157.

¹⁰ Takto budu označovat *Pravidla českého pravopisu*, Academia, Praha 1998.

¹¹ Za upozornění na výskyt této grafické podoby děkuji dr. J. Hlavsové.

to v koncokách adjektivní deklinace tvrdé (vzor „mladý“, adjektiva trojvýchodná) píše *y*. Není nám známo, že by někdo argumentoval proti psaní *y* ve tvarech tohoto typu. (Spor se vede o to, zda taková adjektiva existují, nikoli o to, jak se píšou, pokud existují.)

2. S typem *hicy* se PČP vypořádávají takto: „Pouze *y* se píše také v koncove jmen vzoru „hrad“, předchází-li ji souhláska *c*, např. *tácy*, *puncy*, nespisovné *placy*, *kecy*, *trucy*, *hicy* aj.“¹⁵ (To, co má být vyjádřeno tímto ustanovením, by bylo lze vyjádřit přesněji takto: „Pouze *y* se píše v koncove jmen vzoru „hrad“ také tehdy, předchází-li ji souhláskové písmeno *c* (...).“)

3., 4. O typech *skici* a *Kopanici* se PČP zmiňují dohromady: „V koncokách podstatných jmen vzoru „předseda“, „žena“ a „město“ se po souhláskách (pravopisně) měkkých píše *i*: (...) *paňáca* – *paňáci*; (...) *skica* – *skici*; (...) *Nohavica* – *Nohavici*, *Máca* – *Máci*; *Marica* – *Marici*.“¹⁶ Pokud jde o zmíněná jména vzoru „město“, žádné z uvedených nemá tvarotvorný základ zakončený na psané *i* vyslovované *c*. Taková jména české jazykové slovníky neuvádějí a ani my s nimi v tomto článku nebudeme počítat. Velmi bychom se však zdráhali tvrdit, že jsou taková jména v českém textu nemyslitelná.

5. O typu *Laci* PČP mlčí; domníváme se však, že v ustanovení citovaném u předchozího typu neuvádějí vzor „pán“ jen a jen proto, že typ *Laci* je typ okrajový, omezený na plurálové tvary singulárových vlastních jmen. Na základě onoho obecného pravidla o měkkosti písmene *c* by se PČP podle našeho názoru přiklápěla k psaní *i*.

Proč se to píše právě takto?

1. Jak vyplývá z předchozích výkladů, u typu *bezkopcy* je kodifikace pouze implicitní; implicitní tedy nutně musí být i její zdůvodnění. Podle našeho názoru je tu rozhodující skutečnost, že jde o adjektiva trojvýchodná. V češtině neexistuje žádné adjektivum, které by mělo v N sg pro jednotlivé rody sadu koncovek *-í*, *-á*, *-é*. Adjektiva, jejichž tvarotvorný základ je zakončen na jinou tvaroslovně měkkou souhlásku, se totiž skloňují jednovýchodně, měkce, podle vzoru „jarní“. Totéž ostatně platí i o adjektivech se základem zakončeným na *c*, např. *dvoutisící* (proti *dvoustý*), *růžolíci* (proti *černovlasý*). Podle toho (nebo podle všeho) by ona opice měla být *bezpalcí*. Jenže je *bezpalcá*. Korpus dokonce dokládá i *tisícou cigaretu*; zdá se tedy, že slovtvorná analogie, která vede od formy *stá* k formě *tisícá*, je v jazykovém povědomí některých mluvčích češtiny silnější než zařazení *c* mezi tvaroslovně měkké souhlásky.

2. Pokud jde o typ *hicy*, PČP 1993 psaní *y* explicitně nezdůvodňují. Ale protože o jménech s tvary tohoto typu hovoří jako o *jménech vzoru „hrad“*, můžeme se domnívat, že důvodem pro psaní *y* je analogie, tedy skutečnost, že se *y* píše v přísluš-

ných koncokách všech ostatních jmen vzoru „hrad“. To je, zdá se nám, i zdůvodnění intuitivní, první, které přijde na mysl. Explicitně jsme toto zdůvodnění našli ve dvou publikacích. Jednak v NoČJ:¹⁷ „(...) -y je zde charakteristikou tvrdého vzoru a nelze ho ani po měkkém -c nahrazovat písmenem -i“; jednak v příručce *Píšeme* podle nových Pravidel¹⁸, čímž jsou míněna PČP 1957, v nichž se zmínka o tomto typu objevila poprvé: „Není to sice v souladu s tím, že *c* se dosud jinak považuje za souhlásku pravopisně měkkou, ale v daném případě vítězí zásada tvaroslovná nad pravopisem (...).“ V právě citované formulaci, kterou považujeme za velmi významnou, si vedle výrazů „sice“, „dosud“ a „jinak“ povšímněme toho, že uzákonění koncokového -y po *c* je tu charakterizováno jako „vítězství zásady tvaroslovné nad pravopisem“.

Česká mluvnice B. Havránka a A. Jedličky v kapitole o pravopise uvádí: „U nečetných obecných jmen mužských zakončených na -c a skloňovaných podle tvrdého vzoru „hrad“ (*tác* – *tácu*) píšeme (...) tvrdé *y* (...).“¹⁹ Ve výkladech tvaroslovných pak Havránek a Jedlička uvádějí, že ke vzoru „hrad“ patří „některá jména cizího původu na -c, většinou nespisovná (...)“²⁰ Podobná tvrzení najdeme i v novějších mluvnících, v nichž autorkou příslušných pasáží byla Z. Hrušková,²¹ i v Příruční mluvnici češtiny, autorka výkladu Z. Rusínová.²² Zde se nabízí otázka, zda opakovaná tvrzení, že jde o jména a) nečetná, b) většinou nespisovná a c) cizího původu, máme chápat jako zdůvodnění toho, že se v jejich koncokách píše po *c* *y*. Domníváme se, že takto to autoři nemysleli, že tím spíše chtěli bagatelizovat skutečnost, že se slova zakončená na tvaroslovně měkké *c* skloňují podle tvrdého vzoru. Pro případ, že by to někdo za zdůvodnění pravopisu koncovek považoval, je však třeba vysvětlit, proč by takové zdůvodnění nemohlo obstát (následující poznámky tedy nemíří proti citovaným mluvnícím, nýbrž vyvracejí námitky hypotetické).

a) Frekvence jevu je v pravopise z principu irelevantní. Jevy stejné kategorie je třeba posuzovat stejně bez ohledu na to, jak často se vyskytují. Mimoto kdyby snad měla být frekvence argumentem pro volbu určitého způsobu zápisu, vedla by spíše k psaní *i*, a to ve smyslu „takových tvarů je málo, tudíž nemá smysl kvůli nim činit výjimku z obecného pravidla“ – totiž z pravidla o měkkosti *c*.

¹⁷ NoČJ, s. 151.

¹⁸ *Píšeme podle nových Pravidel*, Orbis, Praha 1958 (dále jen PPNP), s. 16.

¹⁹ B. Havránek, A. Jedlička, *Česká mluvnice*, SPN, Praha 1981 (dále jen ČM), s. 59. Též totožnou formulaci nacházíme v PČP 1957 (*Pravidla českého pravopisu. Školní vydání*, SPN, Praha 1958, s. 15).

²⁰ ČM, s. 143.

²¹ „Zvláštní postavení má několik jmen cizího původu (...), která zčásti náležejí k nespisovné slovní zásobě (...)“, *Mluvnice češtiny 2*, Academia, Praha 1986 (dále jen MČ2), s. 309. „Zvláštní postavení má několik neživotných jmen z nespisovné roviny (...)“, ČRJ 1996, s. 172.

²² „Ke tvrdému typu skloňování patří skupina substantiv cizího původu (...). Jde o vesměs hovorová jména (...)“, *Příruční mluvnice češtiny*, NLN, Praha 1995 (dále jen PMČ 1995), s. 251–252.

¹⁵ PČP 1993, s. 14.

¹⁶ PČP 1993, s. 14.

b) Útvarová příslušnost výrazu může mít vliv na jeho skloňování. Avšak psaní *ily* se útvarovou příslušností (ať už výrazů nebo tvarů) v žádném případě řídit nemůže, protože útvarová příslušnost je v čase proměnná, a dokonce objektivně nestanovitelná veličina, kdežto pravopis musí být jednoznačný a relativně stabilní. Nespisovnost se projevuje na nejruznějších jazykových rovinách, ale nikoli na (mimojazykové, konvenční) rovině pravopisné (např. *velkýho* je nespisovný tvar zapsaný v souladu s českým pravopisem, řízeným zde principem morfologickým, kdežto *velkého* je nespisovný tvar zapsaný v rozporu s pravopisem). Mimoto kdyby snad měla být nespisovnost argumentem pro *-y*, nebylo by lze aplikovat tento argument na všechna slova typu *hicy*: nespisovná je opravdu jen většina těchto slov, jistě nikoli *tác*, *punc*, *kibuc*, *hospic*, podle SSČ ani *truc* a *sulc*, podle SSSČ ani *flanc*. Tvrdit, že *tácy* se píšou s *-y* proto, že *tác* sice ne, ale třeba stejně skloňovaný *hic* je nespisovné slovo, by bylo absurdní.

c) Cizího původu je i řada slov typu *skici* (*skica*, *kloca*, *kapuca*) a ta se – jak víme – podle PČP 1993 píše s *-i*. Kromě toho není pravda, co mylně tvrdí všechny zmíněné mluvnické s výjimkou ČŘJ, totiž že by všechna slova typu *hic* byla cizího původu. Některá jsou původu zvukomalebného (*canc*, nářeční *cic*, *cuc*, *drnc*, *drnc* a *duc*, podle J. Rejzka²³ i *šmrnc*, ačkoli tento lexém uvádí ASCS, jako by šlo o slovo cizí); *kec* (tedy i *pokec*) je podle J. Rejzka²⁴ pouze české slovo s všeslovanským kořenem.

3., 4. Psaní *i* v koncovkách typů *skici* a *Kopanici* vysvětlují PČP prostě měkkostí souhláskového písmene *c*. Zmíněná publikace PPNP k tomu dodává, že rozpor mezi měkkostí souhláskového písmene a příslušností k tvrdému vzoru existuje i u slov, jejichž tvarotvorný základ je zakončen na jinou měkkou souhlásku než na *c*, tj. argumentuje analogií: „Nemění se však psaní *-i* po *c* ve slovech (jde většinou o vlastní jména) zakončených na *-ca* (...). (...) nejsou osamocena: vedle nich jsou obdobná jména na *-ňa*, *-ša*, *-řa*, *-ča*, *-ja* (...), u nichž se v 2. p. píše přirozeně *-i* (...).“²⁵ Náznak odlišné argumentace se objevuje v článku J. Šimandla;²⁶ Šimandl uvádí, že jazyková poradna ÚJČ doporučila tazateli psát *u Venci*, ale že „podle *kecy* ap. lze u obecněčeského hypokoristika hájit i *Vency*“. Nepřípustnost volby psaní *ily* v koncovce v závislosti na útvarové příslušnosti lexému už jsme vysvětlovali výše; zde je navíc toto subjektivní kritérium nadřazeno kritériu morfologickému: tvary *kecy* a *Vency* se liší nejen deklinačním typem, nýbrž i rodem a pádem.

5. O typu *Laci*, pokud je nám známo, nepsal nikdy nikdo. Je-li však u typů *skici* a *Kopanici* argumentem analogie s tvary jmen, jejichž tvarotvorný základ je za-

končen na jinou měkkou souhlásku (jiné měkké písmeno), např. *Dáša*; *paša*, pak je třeba přijmout tuto analogii jako argument i u typu *Laci* (šlo by o analogii např. se slovem *gaučo*).

Shrňme: pro volbu *ily* po *c* ve sledovaných typech tvarů je relevantní jednak měkkost souhláskového písmene *c* (které by se tedy mělo v pravopise chovat stejně jako ostatní měkká písmena, tzn. spojovat se toliko s *i*), jednak příslušnost k tvrdému skloňovacímu typu (to naopak mluví ve prospěch *y*). Pro současnou pravopisnou kodifikaci je přitom rozhodující existence/neexistence tvaroslovné analogie se jmény s tvarotvorným základem zakončeným na jinou tvaroslovně měkkou souhlásku, resp. jiné měkké písmeno. Vedle *skici* je *gejša* a *Káča*, vedle *Kopanici paša* a *Láda*, vedle *Laca gaučo*; naproti tomu neživotná maskulina se základem zakončeným na jinou měkkou souhlásku než na *c* se nesklouňují podle vzoru „hrad“, nýbrž podle měkkého vzoru „stroj“,²⁷ a adjektiva se základem zakončeným na jinou měkkou souhlásku nejsou trojvýchodná, nýbrž jednovýchodná.

Vychází současná kodifikace ze skutečného úzu?

Nyní se zaměříme na to, zda argument, na němž je současná pravopisná kodifikace postavena, vychází z reálného stavu, tj. konkrétně na to, zda tvaroslovná analogie typů *skici*, *Kopanici* a *Laci* se jmény, jejichž tvarotvorný základ je zakončen na jinou měkkou souhlásku, odpovídá úzu. Tvary typu *bezkopcy* a *hicy*, uváděnými doposud jako body 1 a 2, se zde už zabývat nebudeme, začneme tedy bodem 3.

3. Většina mluvnic tvrdí, že ta jména skloňovaná podle vzoru „žena“, jejichž tvarotvorný základ je zakončen na měkkou souhlásku, se liší od ostatních tím, že v D a L sg mají dubletní koncovku: *-el-ě* podle vzoru tvrdého, *-i* podle měkkého. B. Havránek a A. Jedlička²⁸ a také Z. Hrušková v druhém vydání ČŘJ²⁹ zůstávají u tohoto tvrzení, V. Šmilauer³⁰ a Z. Hrušková³¹ koncovku měkkého vzoru označují za variantu moravskou. Avšak moravská bohemistka Z. Rusínová³² explicitně uvádí, že podtyp „skica“ se od základního typu „žena“ odlišuje jen pravopisem, tzn. podle ní o tvaroslovný podtyp vůbec nejde. Stejně stanovisko zastával už dříve jiný brněnský badatel, D. Šlosar:³³ „(...) taková slova se skloňují jako *žena*, jen místo koncovky *-y* se tu píše *-i*.“ Moravští bohemisté tedy na rozdíl od lingvistů

²⁷ V únoru 2003 mluvili televizní sportovní komentátoři o „Beşiktaşu“ Istanbul. Domníváme se, že takovéto skloňování, vyvolané mylnou představou, že pro zařazení ke vzoru je psaná podoba výrazu důležitější než vyslovovaná, je okrajové, tj. není součástí běžného úzu.

²⁸ ČM, s. 150.

²⁹ *Čeština – řeč a jazyk*, ISV, Praha 2000 (dále jen ČŘJ 2000), s. 192.

³⁰ NoČJ, s. 157.

³¹ MČ2, s. 326; ČŘJ 1996, s. 177.

³² PMČ 1995, s. 257–258; druhé vydání (PMČ 2001) zde zůstalo beze změn.

³³ D. Šlosar, *Jazyčník*, Horizont, Praha 1985, s. 50.

²³ J. Rejzka, *Český etymologický slovník*, Leda, Voznice 2001.

²⁴ Tamtéž.

²⁵ PPNP, s. 16.

²⁶ J. Šimandl, *Morfologická problematika v jazykové poradně*, NŘ, 83, 2000, část 3, s. 169–192. Citovaná pasáž je na s. 181.

působících v Praze moravskou měkkou koncovku u tvrdého vzoru nepovažují za spisovnou. Není přitom pochyb, že v nářečích na Moravě se tato koncovka u daných typů tvarů užívá. Avšak jak známo (explicitně to uvádí např. J. Bělič³⁴), na větší části území těchto nářečí je měkká koncovka i u slov se základem zakončeným na *s*, *z* (např. v *kapsi*), u nichž tyto koncovky pražské mluvnice za spisovně nepokládají.

Korpus dává za pravdu spíše Moravanům. Hledali jsme v něm D, L sg šestnácti lexémů řazených k podtypu „skica“ (*Bláza, Dáša, doňa, gejša, gutaperča, káčal /Káča, Máňa, Máša, Míša, Nada, Nataša, Stáňa, Táňa, vikuňa, Zoja* a jeden lexém vulgární) a zjistili jsme, že koncovka *-el-ě* se zde vyskytuje 149krát a koncovka *-i* šestkrát, z toho jednou je nutná kvůli rýmu (v takovém případě pisatel neměl možnost volby). Zbývajících pět případů se objevuje jen u tří lexémů, z nichž dva kolísají zároveň i v G sg (příp. v dalších pozicích). Jsou to *vikuňa* a vulgarismus – tato slova tedy nepatří k podtypu „skica“, spíše kolísají mezi tvrdým a měkkým vzorem způsobem v mluvnících nepopsaným. Tím třetím lexémem byla *Nataša*; *Nataša* je tedy jediné slovo ze sledovaných šestnácti, které se v doloženém úzu skloňuje tak, jak to pro všechna podobná slova předepisují pražské mluvnice. I u něj však poměr základní a „moravské“ varianty v D, L sg činí 11 : 3, tzn. měkká koncovka je téměř čtyřikrát řidší než koncovka základní. U slov se základem zakončeným na *c* (*skica, bréca*) se v D, L sg *-i* neobjevilo vůbec; v G sg nebo N, A pl je u slova *bréca* zastoupeno *y* jednou a *i* ani jednou, u slova *kapca* žádný takový tvar není doložen, u slova *skica* najdeme 76 *i* a 18 *y*. Tendence upřednostňovat grafiku analogickou s psaním příslušné koncovky u vzorového slova „žena“ je tedy mezi uživateli nezanedbatelná. U slova *kapucalkapuce* (paradigma zdvojené) převládají koncovky měkkého vzoru „růže“ ve všech pozicích vyjma N sg.

4. Srovnáme-li základní paradigma vzoru „předseda“ s tvary jmen téhož vzoru s tvarotvorným základem zakončeným na souhlásku měkkou, zjistíme, že jedinou pozicí, kde se koncovky mohou lišit, je L pl. Nahlédneme do mluvnic: „V 6. p. č. mn. vz. *předseda* mají (...) jména se souhláskou měkkou před *-a* koncovku *-ích: rikša – rikších, paša – paších*“, uvádí Z. Hrušková.³⁵ Také B. Havránek a A. Jedlička³⁶ uvádějí, že v L pl mají tato jména koncovku *-ích* (mezi příklady jsou i *paňáca* a *Pernica*). Podobně u V. Šmilauera³⁷ je mezi příklady na L pl *-ích* i *paňáca*. Z. Rusínová³⁸ naopak prohlašuje, že „paňáca“ je pouze pravopisná varianta typu „předseda“, a dále že některá jména zakončená na měkkou souhlásku + *-a* (např.

paša) mají v L pl koncovku *-ích*, stejně jako jména se základem zakončeným na veláru (*sluha*). V druhém vydání PMČ se na jedné a téže straně³⁹ objevují navzájem neslučitelná tvrzení, totiž že jména typu „paňáca“ mají v L pl koncovku *-ích* a že koncovku *-ích* v L pl mají n ě k t e r á jména typu „paňáca“.

U předmětných jmen korpus žádný L pl nedokládá. V G sg korpus zahrnuje dvakrát podobu *paňáci* a jednou *paňácy*, dvakrát *Venci* a pětkrát *Vency*, třikrát *Laci* (od N *Laca* – postava z dramatu *Její pastorkyňa*) a dvakrát *Lacy*. Příjmení se kodifikace drží pevněji, např. *Nohavica* 56 : 2 ve prospěch *-i*, *Lasica* 24 : 2, *Kusturica* 8 : 1, toliko *Košunica* 0 : 1 a *Peca* 0 : 2. Když nám v L pl nepomohl korpus, uspořádali jsme anketu mezi studenty prvního ročníku bohemistiky na pražské filozofické fakultě. Ptali jsme se na L pl lexémů *Venca, Nohavica, paňáca* (v tomto pořadí). Tvar *Nohavicech* zvítězil velmi výrazně (cca tři čtvrtiny odpovědí), *Vencech* zvítězil lehce (tři pětiny), *paňácech* výrazně prohrál. Objevil se však zajímavý názor, že tvar L pl *paňáčích* nepatří do paradigmatu slova *paňáca*, nýbrž *paňák* (tento lexém v této hláskové podobě je v korpusu zastoupen deseti výskyty), tzn. že pomocí tvarů *paňáčích* a *paňácech* lze tyto lexémy v L pl odlišit.

5. B. Havránek a A. Jedlička⁴⁰ uvádějí: „Osobní jména na *-o* (...) skloňují se (...) podle tvrdého vzoru bez koncovky (...)“, tedy podle vzoru „pán“. Stejný názor lze najít u V. Šmilauera a Z. Rusínové.⁴¹ M. Knappová a M. Sedláček⁴² přímo uvádějí jméno *Laco* mezi příklady vlastních jmen na *-o*, která „se řadí ke vz. „pán““. Z. Hrušková⁴³ rozvádí, že v L pl mají tato jména tak jako základní paradigma vzoru „pán“ koncovku *-ech*. Výjimku tvoří slova se základem zakončeným na veláru, která mají v L pl *-ích*, a jméno *gaučo*, které se v plurále vůbec skloňuje jako „muž“. Podle téže autorky⁴⁴ se tato výjimka netýká toliko jména *gaučo*, nýbrž všech apelativ s měkkou souhláskou + *-o* – to je asi výstižnější, srov. *gádžo*. Našeho jména *Laco* se ovšem toto tvrzení netýká, neboť to není apelativum, ale pro jistotu dodejme, že se *Laco* v plurále evidentně jako „muž“ nesklonuje. Korpus u *Laca* L pl nedokládá. V anketě mezi studenty tvar *Lacech* zvítězil drtivě, *Lacích* se umístil dokonce až za *Lacách*.

Lze předpokládat, že koncovka *-ech* v L pl jmen typu *Kopanica* a typu *Laco* bude nad koncovkou *-ích* převažovat stále výrazněji. Je to v souladu s tendencí k upevňování této koncovky u maskulin zakončených na tvaroslovně obojetné souhlásky *s*, *z* a *l*; tato tendence se v češtině uplatňuje od střední doby a je stále živá.

³⁴ J. Bělič, *Přehled nářečí českého jazyka*, UK, Praha 1988, s. 29, 41.

³⁵ ČRJ 1996, s. 168. Ve svém starším výkladu v MČ2, s. 301, tvrdí Z. Hrušková totéž, jen v příkladech má navíc *maharádžu*.

³⁶ ČM, s. 147.

³⁷ NoČJ, s. 149.

³⁸ PMČ 1995, s. 246.

³⁹ PMČ 2001, s. 246.

⁴⁰ ČM, s. 169.

⁴¹ NoČJ, s. 171; PMČ 1995, s. 244.

⁴² MČ2, s. 358.

⁴³ ČRJ 1996, s. 183.

⁴⁴ MČ2, s. 336.

Ergo: Odhlédneme-li od zmatečného výkladu o L pl jmen typu „paňáca“ v druhém vydání, můžeme konstatovat, že máme-li se řídit mluvnickým popisem v PMČ, pak žádná tvaroslovná analogie, která by vedla k psaní *i* po *c* v koncovkách jmen skloňovaných podle vzorů „žena“ a „předseda“ a životných maskulin zakončených na *-o*, neexistuje. Korpus (v případě feminin) a jazykové povědomí studentů bohemistiky (v případě maskulin, o nich totiž korpus mlčí) tento názor podporují. Skloňování slova *skica* (ale i *gejša* apod.) se plně shoduje se vzorem *žena*; *Kopanica* se skloňuje jako *předseda*, a nikoli jako *paša*, a *Laco* se skloňuje jako *Stýblo*, a nikoli jako *gaučo*. Analogie se slovy zakončenými v základě na tvaroslovně měkkou souhlásku je u *Kopanici* a *Laca* pomýlená; *skica* i *gejša* se pak od vzorového slova „žena“ liší právě jen kodifikovaným pravopisem.⁴⁵ Řídíme-li se současným stavem a vývojovými tendencemi českého tvarosloví, dojdeme k závěru, že princip morfologické analogie vede k tomu, abychom ve všech pěti typech psali v koncovkách po *c* *y*. Situace je tu stejná jako po *s* a *z*, a tudíž je třeba chápat *c* jako souhlásku tvaroslovně obojetnou a příslušné písmeno rovněž jako obojetné.⁴⁶

Uznání obojetnosti *c* požadoval opakovaně už od čtyřicátých let Fr. Kopečný.⁴⁷ Za pravdu mu dal i B. Havránek: „Pravopisné psaní jako *skici*, *Vinci* je ovšem slabým bodem pravopisné kodifikace (...).“⁴⁸ Toto řešení připouštěl také K. Hausenblas⁴⁹ a souhlasil s ním Z. Starý.⁵⁰ Za obojetné písmeno *c* přímo prohlašoval M. Dokulil.⁵¹ Fr. Kopečný⁵² tlumočil také připomínku I. Poldaufa: „Přiřazením *c* do souhlásek obojetných by se velmi zjednodušila (...) i sama školská definice měkkých souhlásek: jsou to souhlásky opatřené tečkou nebo háčkem; má-li tečku nebo há-

⁴⁵ J. Š i m a n d l (d. cit. v pozn. 24, s. 181) si stěžuje, že jeden z nových slabikářů má G sg *Mícy* a že „jsou učitelky, které tento tvar vyžadují: mají ho v učebnici“. K vyžadování této grafické podoby (o odlišný tvar tu nejde) může ovšem tyto učitelky vedle opory v učebnici vést i bezchybné systémové myšlení. Problémem arci zůstává rozpor této podoby s kodifikací. Pokud by však nastala situace, že by žák napsal např. *skicy* s *y* a učitel by mu za to snížil známku, považovali bychom to za zločin na zákově systémovém myšlení.

⁴⁶ Pravopisné výklady v PČP tradičně pojmají měkkost *c* jako axióm. Od tohoto axiómu se již v 50. letech sympaticky pokusila emancipovat publikace PPNP, která se jako jediná donkichotsky snažila platnou pravopisnou kodifikaci zdůvodnit morfologicky. Za symptomatické pokládáme, že se přitom musela uchýlit k výrazům typu „sice“, „dosud“, „jinak“ aj.

⁴⁷ F. K o p e č n ý, *Trávníčkova Mluvnice spisovné češtiny*, SaS, 11, 1949, s. 170–182; t ý ž, *Česká mluvnice*, SaS, 23, 1962, s. 46–58; t ý ž, *Druhé vydání České mluvnice*, SaS, 25, 1964, s. 136–139; t ý ž, *Ke způsobům uvažování o reformě českého pravopisu*, ČJL, 15, 1964/1965, s. 125–128; t ý ž, *K Dobrovského pravopisné reformě*, NŘ 62, 1979, s. 84–87.

⁴⁸ B. H a v r á n e k, redakční poznámka cit. v pozn. 3.

⁴⁹ K. H a u s e n b l a s, *Psaní i a y podle nových Pravidel českého pravopisu*, NŘ 40, 1957, s. 195–201.

⁵⁰ D. cit. v pozn. 4, s. 130.

⁵¹ ČŘJ 2000, s. 48.

⁵² F. K o p e č n ý, *Trávníčkova Mluvnice spisovné češtiny*, SaS 11, 1949, s. 170–182, citovaná pasáž je na s. 174.

ček následující samohláska, nedělá se háček nad *d'*, *t'*, *ň*.“ Námítku, že v základech domácích slov píšeme po *c* – na rozdíl od *s* a *z* – vždy *i* měkké, vyvracel M. Dokulil:⁵³ v základech domácích slov se píše pouze *i* (avšak v koncovkách i *y*) také po *f*, a přesto *f* považujeme za písmeno obojetné.

V této souvislosti je rovněž třeba uvést, že grafické spojení *-cy-* je v češtině frekventované ve slovech cizího původu. Mezi ně patří výrazy zcela obvyklé v běžné řeči (jako třeba *cyklista*) i výrazy fonémovou skladbou značně počeštěné (*cypřiš*). Skutečně měkká písmena, tj. ta s háčkem nebo tečkou, se naopak před *y/y* v českém pravopise neobjevují, a to v základech ani formantech slov domácích ani přejatých. Mohou se objevit pouze a) v cizích citátových výrazech a vlastních jménech (*Benjy*, *Kuččynskij*, *Panevežys*), zpravidla z jazyků, které rozlišují výslovnost */i/* a */y/*, jako je polština, ukrajinština nebo litevština, b) v domácích slovech jako pravopisná aktualizace, chtěná chyba (umělec J. Pacák své jméno píše *Jeňýk*), a c) v pokusech o fonologický přepis cizojazyčných promluv (*šýlerin* za něm. *Schülerin*) – všechny příklady pocházejí z korpusu. Nic z toho ale není součástí českého pravopisu. Pravda je, že spojení *-cý-* je omezeno jen na okrajový typ *bezkopcy*, avšak např. spojení *-zy-* má čeština jen v jednom slovesném kořeni (*-zyv-* např. v *nazývat*), v jednom deminutivu (*jazyček*), v jednom přejatém slově (*forzýtie*) a konečně v jediném trojvýchoďném adjektivu (*drzý*), nikde jinde. Rovněž spojení *-fý-* je velmi omezené (*refýž*, *zefýr*, *hypofýza* a jiné *-fýzy*).

Závěrem

Jak známo, dnešní psaní *i/y* po *s*, *z* a *c* vychází z Dobrovského reformy, kterou bylo odstraněno plošné psaní *y* po těchto písmenech, tehdy již dávno neodpovídající výslovnosti. Této reformě se říká oprava analogická, ale tato analogičnost platí vlastně jenom u *s* a *z*, po *c* Dobrovský navrhl psát vždy *i*⁵⁴. Podle Fr. Kopečného „vytržení souhlásky *c* ze sousedství ostatních dvou mělo být návratem ke stadiu vývojem dávno překonanému a odporovalo živému jazykovému povědomí“.⁵⁵ Dvě stě let po Dobrovském, ukazuje se, že rozpor mezi touto archaickou pravopisnou kodifikací a tvaroslovným územ mnohem výraznější. A jak napsal první velký teoretik českého pravopisu Josef Vachek, „(...) je soustava českého psaného jazyka (...) úzce spjata s českou soustavou tvaroslovnou – změna jedné z obou soustav není dobře myslitelná bez korespondujících změn v soustavě druhé.“⁵⁶

⁵³ ČŘJ 2000, s. 48.

⁵⁴ Takto v předmluvě k druhému, pozmeněnému vydání *Lehrgebäude* (J. D o b r o v s k ý, *Podrobná mluvnice jazyka českého v redakcích z roku 1809 a 1819*, Melantrich, Praha 1940, s. 31).

⁵⁵ F. K o p e č n ý, *K Dobrovského pravopisné reformě*, NŘ 62, 1979, s. 84–87, citovaná pasáž je na s. 87.

⁵⁶ J. V a c h e k, *Český pravopis a struktura češtiny*, LF 60, 1933, s. 287–319, citovaná pasáž je na s. 316.

Pokud ještě někdy vyjdou nová Pravidla českého pravopisu, měla by podle principu tvaroslovné analogie kodifikovat psaní *y* v koncovkách všech pěti typů. Proti tomuto řešení podle našeho názoru hovoří toliko argument čirého konzervativismu (či setrvačnosti). Pokud by snad tento argument měl zvítězit a dosavadní stav měl být zachován, pak by bylo třeba alespoň vyjasnit, či spíše změnit zdůvodnění tohoto stavu. Jediné, co ve skutečnosti jasně odlišuje typ *hicy* od ostatních, je hledisko funkčnetvaroslovné, totiž hledisko rodu: kdybychom totiž psali v tvarech typu *hicy* měkké *i*, koncovka *-i* by přestala být koncovkou, která odlišuje maskulina životná od neživotných (navíc by nefungovala shoda: *-i* v koncovce substantiva by bylo doprovázeno *-y* v koncovce přičestí).⁵⁷ Tento důvod nám připadá poměrně závažný, ale pokud víme, nikdo se o něm doposud nezmínil.

V otázce psaní *i/y* po *c* by měl pravopis morfologický nad historickým zvítězit důsledně. Protože jde o koncovky, neočekáváme protesty těch, kdo v pravopise vidí hodnoty. Změnit by bylo třeba i školské výklady, počínaje zjednodušením definice měkkých písmen. Osvojitelnost českého pravopisu by se podle našeho názoru důsledným chápáním *c* jako tvaroslovně obojetné souhlásky a obojetného písmene zvýšila a zvládnutí tohoto pravopisného jevu by se – řečeno Vachkovými slovy – přesunulo z paměti mechanické na paměť soudnou: namísto axiomem převzatým z jazykové historie by se tento jev začal řídit systémovou analogií.

⁵⁷ Je ovšem pravda, že jedna taková výjimka v češtině už existuje: *dni*. Od typu *hicy* se však zásadně liší tím, že tu – jak je patrné ze srovnání s dubletou *dny* – vůbec nejde o koncovku vzoru „hrad“.

Osudy zvratného posesivního zájmena *svůj*¹

1. Úvodem

Vedle přivlastňovacích zájmen má čeština, stejně tak jako i jiné slovanské jazyky, ve svém gramatickém repertoáru zvratné přivlastňovací zájmeno (reflexivní posesivum) *svůj/svá/své*, jehož tvary jsou paralelní tvarům osobního posesiva *můj/má/mé*. Přivlastňovací zájmena vyjadřují, že něco někomu patří. Pokud je subjekt (životný i neživotný), jemuž něco patří (tzv. posesor), vyjádřen podmětem věty (tj. 1. pádem), lze přivlastňovací zájmeno kterékoli ze tří osob nahradit zvratným *svůj/svá/své*. Známé latinské zájmenné paradigma v češtině tedy zní:

<i>Omnia mea mecum porto</i>	<i>Všechno své nosím s sebou</i>
<i>Omnia tua tecum portas</i>	<i>Všechno své nosíš s sebou</i>
<i>Omnia sua secum portat</i>	<i>Všechno své nosí s sebou</i>
<i>Omnia nostra nobiscum portamus</i>	<i>Všechno své nosíme s sebou</i>
<i>Omnia vestra vobiscum portatis</i>	<i>Všechno své nosíte s sebou</i>
<i>Omnia sua secum portant</i>	<i>Všechno své nosí s sebou</i>

Tam, kde latina a jiné jazyky vystačí i při přivlastňování podmětovému subjektu se zájmeny přivlastňovacími, je v češtině obvyklé a podle některých gramatických popisů téměř závazné zvolit zájmeno zvratné: na struktuře *Všechno mé nosím s sebou* se má uplatnit syntaktická reflexivizace, jejímž výsledkem je struktura *Všechno své nosím s sebou*. V tomto článku se zamyslíme nad tím, jak důsledně je v češtině pravidlo o reflexivizaci dodržováno, proč mluví někdy dává přednost užití osobního posesiva, i když by měl užit posesivum reflexivní. Uvidíme ovšem, že se zájmeno *svůj* vyskytuje nečekaně naopak tam, kde se přivlastňuje posesoru vyjádřenému jiným než 1. pádem, a kde by tudíž k reflexivizaci dojít nemělo; a konečně budeme analyzovat případy, kdy reflexivum *svůj* nenáležitě nahrazuje prostá přivlastňovací zájmena.

Konkurence přivlastňovacích zájmen prostých a reflexivních k sobě poutá pozornost lingvistů i běžných uživatelů jazyka, kterým se někdy zdá, že nedůslednost v užívání zmíněných vzájemně si konkurujících prostředků je záležitostí doby teprve nedávné. Běžní uživatelé si všimají především nedodržování reflexivizace, tj. toho, že zájmena *svůj* v řeči ubývá. Abychom posoudili, zda se pozice reflexivního

¹ Tímto článkem si dovoluji připomenout životní jubileum významné české bohemistky, mimo jiné též badatelky v oblasti reflexivity, prof. PhDr. Jarmily P a n e v o v é, DrSc.